

УДК: 711.559.6:356.162:008+37(09)(477+438)''1920-1923''

ШАРАВАРА

Тамара Олексіївна

доктор історичних наук, доцент
завідувач кафедри іноземних мов
та українознавства
Полтавської державної аграрної
академії

125125.tsh@gmail.com

(м. Полтава)

УЧАСТЬ ВИПУСКНИКІВ ВІЛЕНСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПІХОТНОГО УЧИЛИЩА У РОЗБУДОВІ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ВІДДІЛІВ У ПОЛЬСЬКИХ ТАБОРАХ ДЛЯ ІНТЕРНОВАНИХ УКРАЇНСЬКИХ ВІЙСЬК (1920-1923 РР.)

Проаналізовано умови життя військ УНР (1920-1923 рр.) в найчисельніших польських таборах для інтернованих в Пікуленцях, Ченстохові, Олександрові та ін. Детально досліджено роль окремих випускників Віленського військового піхотного училища, які долучилися до розбудови культурно-освітніх відділів при таборах для інтернованих. Уперше опубліковано документи (протоколи засідань різних секцій) учасників культурно-освітніх відділів й проаналізовано напрями їхньої роботи. Встановлено, що більшість віленців, крім військової, мали й педагогічну освіту, що спростило їм роботу. Методом порівняльного аналізу встановлено, що найуспішніше справа розбудови культурно-освітніх відділів проходила в Пікуленцях, а згодом її налагодили й в Олександрові. Основними видами діяльності стало відкриття спортивних секцій, читалень, закупівля книжок, розвиток театральних студій, випуск власної преси тощо. Саме завдяки активістам культурно-освітніх відділів українські військові у статусі інтернованих не зневірилися в собі й підтримували один одного у скрутних життєвих обставинах.

Ключові слова: УНР, Польща, інтернування, культурно-освітній відділ.

THE PARTICIPATION OF LEAVERS OF VILNA MILITARY INFANTRY SCHOOL IN ORGANIZING CULTURAL AND EDUCATIONAL DEPARTMENTS IN POLISH CAMPS FOR INTERNED UKRAINIAN TROOPS (1920-1923)

The living conditions of Ukrainian People's Republic troops (1920-1923) in the largest in number Polish detention camps in Pikulyentsy, Chenstohov, Alyeksandrov, etc. have been analyzed. The role of some leavers of Vilna Military Infantry School who took an active part in the formation of cultural and educational departments in detention camps has been thoroughly studied. The documents (minutes of different sections meetings) of participants of cultural and educational departments are published for the first time. The directions of their work have been analyzed. It has been found out that most Vilna cadets had pedagogical education in addition to military one, that simplified their task. By means of the comparative analysis it has been found out that the development of cultural and educational departments was more successful in Pikulyentsy and later in Alyeksandrov. The main activities became opening of sports sections, libraries, buying books, development of drama groups, publication of their own press and many others. Thanks to volunteers of cultural and educational departments Ukrainian military men in the status of interned were not out of conceit with the situation, didn't become discouraged and supported each other in difficult life circumstances.

Key words: *Ukrainian People's Republic, Poland, internment, cultural and educational department.*

УЧАСТИЕ ВЫПУСКНИКОВ ВИЛЕНСКОГО ВОЕННОГО ПЕХОТНОГО УЧИЛИЩА В ОРГАНИЗАЦИИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ ОТДЕЛОВ В ПОЛЬСКИХ ЛАГЕРЯХ ДЛЯ ИНТЕРНИРОВАННЫХ УКРАИНСКИХ ВОЙСК (1920-1923 ГГ.)

Проанализированы условия жизни войск УНР (1920-1923 гг.) в самых больших по численности польских лагерях для интернированных в Пикуленцах, Ченстохове, Александрове и др. Детально исследована роль отдельных выпускников Виленского военного пехотного училища, которые активно участвовали в формировании культурно-просветительских отделов при лагерях для интернированных. Впервые публикуются документы (протоколы заседаний разных секций) участников культурно-просветительских отделов и проанализированы направления их работы. Установлено, что большинство виленцев, кроме военного, имели еще и педагогическое образование, что облегчило им задачу. Методом сравнительного анализа установлено, что более успешно развитие культурно-просветительских отделов проходило в Пикуленцах, а позднее и в Александрове. Основными видами деятельности стало открытие спортивных секций, библиотек, закупка книг, развитие театральных студий, выпуск собственной прессы и многое другое. Именно

благодаря активистам культурно-просветительских отделов украинские военные в статусе интернированных не разочаровались в ситуации, не пали духом и поддерживали друг друга в тяжелых жизненных обстоятельствах.

***Ключевые слова:** УНР, Польша, интернирование, культурно-просветительский отдел.*

2017 року Україна відзначає 100-річчя від початку національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. У цьому контексті заслуговує особливої уваги питання розквартирування українських військ на теренах Польщі, після відомого переходу за Збруч. Останнім часом історики все більше уваги приділяють умовам життя інтернованих українських військ у Польщі в таборах Каліші, Ланьцуті, Шипіорно, Олександрові, Пікулинцях та ін. До цієї теми побіжно зверталися Г. Месняєв [1], А. Буравченков [2] Я. Тинченко [3], К. Науменко [4] однак спеціального історичного дослідження, присвяченого участі віленців у розбудові культурно-освітніх відділів інтернованих військ наразі немає, що робить цю розвідку актуальною.

У надважких умовах українські військові не втрачали витримки, організувавши культурно-освітні відділи. Зокрема, значних зусиль до цієї справи доклали окремі випускники Віленського військового піхотного училища Н. Лазаренко, М. Калинець, Л. Головка, П. Кравченко, М. Марченко, які працювали у витоків організації культурно-освітніх відділів у таборах інтернованих. Ці відділи стояли на сторожі бойового духу українського війська у найскрутніші часи поневіряння на чужині! Адже в умовах існування – на межі можливості, вдалося організувати освітній процес, спортивні, театральні та інші секції, облаштувати бібліотеки, школи, налагодити випуск інформаційних видань тощо.

Висвітлюючи питання організації культурно-освітніх відділів, зазначимо, що у різних документах того часу ці відділи називали по-різному: культурно-освітні, культурно-просвітницькі, культурно-просвітні, освітньо-культурні тощо. Враховуючи написання назви відділів у базових документах того часу та

утвореної культурно-освітньої управи як координуючого органу, є підстави визначитися з назвою – «культурно-освітні».

Для дослідження організації справи просвітництва в таборах інтернованих цінним є документ під назвою «Список співробітників культурно-просвітницьких відділів при таборі в Пікуленцях», складений інспектором В. Федорком 30 грудня 1920 р. у Ченстохові [5, арк. 20]. Цей документ дає змогу встановити пряму причетність випускників Віленського військового піхотного училища до розвитку культурно-освітньої справи.

Отже, зі змісту «Списку» випливає, що у складі I-ї Запорізької дивізії культурно-просвітницький відділ очолив хорунжий Михайло Острове́рха-Осика (народився 1897 р. у м. Тульчин на Поділлі) і поруч з ним були його безпосередні помічники – віленці. Зокрема, поручик **Назар Лазаренко** (1894 року народження – з Поділля), який окрім цивільної освіти (Казанська 2-а реальна школа) здобув військову у Віленському військовому піхотному училищі. А другим помічником М. Острове́рха-Осики був хорунжий **Микола Калинець** (1895 року народження – з Поділля) й окрім педагогічної освіти також закінчив Віленське військове піхотне училище.

Обидва помічника, Н. Лазаренко й М. Калинець, швидко долучилися до просвітницької справи і результати їхньої плідної праці заслуговують уваги.

«Протокол засідання колегії культурно-освітнього відділу I-ї Запорізької стрілецької дивізії від 16 грудня 1920 року» вказує на те, що до організації культурно-освітньої роботи в таборі поставилися з усією відповідальністю.

Подаємо документ мовою оригіналу

«На засіданні колегії присутні: Голова культурно-освітнього відділу Острове́рха-Осика, помічник голови, хорунжий Калинець, а також серед ініціативної групи урядовець Степанський, Глуховський, Горобець, Гацула, Лазаренко та ін.»

Подаємо документ мовою оригіналу

«Порядок денний:

1. Регістрація та поділ козаків на грамотних та малограмотних.

2. *Призначення сотенних інструкторів.*
3. *Організація шкіл грамоти.*
4. *Видання дивізійного органу і організація редакційного відділу.*
5. *Улаштування для табору розумової розваги і Різдва.*
6. *Організація бібліотеки і читальні.*
7. *Віднайдення матеріальних засобів задля провадження культурно-освітньої праці серед інтернованих Пікуленського табору.*

Слухали: *«Доклад голови з питань реєстрації і поділу козаків на неграмотних та малограмотних;*

Ухвалили: *Користуватись офіційними даними, які збираються зараз Штабом Дивізії.*

Слухали: *Призначення сотенних інструкторів.*

Ухвалили: *Просити через Штаб Дивізії командирів куренів представити зі згоди з культурно-освітніми відділами кандидатів на посади курінних інструкторів.*

Слухали: *Організація школи грамоти.*

Ухвалили: *Підшукати відповідне помешкання і відкрити школу грамоти при першій можливості в складі потрібної кількості груп для неграмотних та малограмотних козаків. Провести через Штаб Дивізії реєстрацію з метою виявлення педагогічних сил.*

Слухали: *Видання дивізійного печатного органу і організація редакційного відділу.*

Ухвалили: *Видавати періодичний дивізійний орган «ЗАПОРОЖЕЦЬ». Утворити редакційну колегію в складі 5 осіб під головуванням представника культурно-освітнього відділу Лазаренка. По військово-технічному відділу полк. Шантуляка. По літературно-публіцистичному – хор. Островерха-Осика. По гумористичному полк Гавришка.*

Слухали: *Організація бібліотечної справи.*

Ухвалили: *З огляду на те, що немає книжок доручити порушити клопотання про негайну висилку книжок для бібліотеки в кількості 2000*

примірників. Для створення каталогу скласти комісію з 3-х осіб, а саме: голови – хорунжого Глуховського, членів Калинця й Гікавого. Комісії доручити виробити план організації бібліотеки і каталог книжок які представити в колегію до 13 години 27 грудня 1920 р. Представити для читальні слідуєчі газети: «Річ Посполита», «Рідний Край», «Вперед», «Український Голос», «Свобода». Читальню влаштувати при помешканні культурно-освітнього відділу.

Слухали: Створення засобів для провадження праці серед інтернованих.

Ухвалили: *Заслухавши доклад голови господарської секції Степанського, який зазначив що фонд ледве налічує тисячу марок, тож слід вжити заходів для поповнення скарбниці».*

Враховуючи фінансовий звіт, прийняли рішення звернутися за підтримкою до керівництва [6, арк. 73/73 зв.]

Отже, віленці Микола Калинець і Назар Лазаренко взялися за справу, підгрунтя для якої слід було створювати кропіткою працею. М. Калинець був і помічником голови культурно-освітнього відділу, й брався за створення бібліотеки та її каталогізацію. У свою чергу, Н. Лазаренко головував у редакційній колегії «Запорожця».

Враховуючи, що інтерновані війська існували в замкненому просторі і їм бракувало інформації ззовні, відповідальність на Н. Лазаренкові була значна. Саме влучним словом він мав підтримати патріотичні настрої серед вояк, запобігти зневірі та протистояти диверсійним крокам шпигунських груп, які працювали на розклад моральності й бойового духу українських військових. Цілком впевнено можна стверджувати, що виховання, одержане у Віленському військовому училищі під гаслом «Один у полі і той воїн!», дало потрібні паростки й підтримку в складні часи поневіряння на чужині. Викладені нами надалі факти з біографії обох хлопців ще раз доведуть значення віленського вишколу. Справа, до якої вони долучилися, була складною, проте кропіткою працею вони наближали її до успіху.

Отже, згідно змісту окремої доповіді № 2 «Про стан культурно-освітньої справи в 1-й Стрілецькій Запорізькій дивізії» ми з'ясуємо, що налагодження культурно-освітньої справи в цій дивізії було доручене колегії з 6 осіб – начальників культурно-освітніх відділів бригад та їхніх частин. Спільними зусиллями було «закладено секції:

- 1) драматично-хорову;
- 2) науково-освітню;
- 3) спортивну;
- 4) господарчу» [7, арк. 18].

У доповіді зазначено, що виявили бажання читати лекції вже названі нами віленці, а саме поручик Н. Лазаренко – з історії України, хорунжий М. Калинець – з географії України й окрім них підпоручик Монтуляк – з німецької мови, а урядовець Гречанівський також з історії України. Окрім виконуваної роботи, про яку ми згадували вище, Н. Лазаренко й М. Калинець взяли за викладацьку діяльність.

Таким чином, культурно-просвітницька робота проводилася для всіх вищеназваних військових частин інтернованих у Пікуленцях, а конкретніше, там знаходилося 640 старшин, 1950 козаків, 10 цивільних урядовців, 145 військових урядовців, 13 лікарів, 11 лікарських помічників, 13 сестер жалібниць, 2 фельдшери, 8 юнаків, 58 жінок, 8 дітей, 16 інвалідів, 108 «виздоровлюючих» та інших прошарків інтернованих [8, арк. 19]. Загалом, близько трьох тисяч осіб були охоплені турботою просвітницьких осередків.

Зрештою, начальник Штабу I-ї Запорізької стрілецької дивізії, Генштабу підполковник Стефанів та очільник культурно-освітнього відділу М. Острроверха-Осика звернулися до інтернованих старшин і козаків із закликом заснувати гурток, який би видавав щоденно, або через день, бюлетень з «відомостями про українську справу, про держави які постали на руїнах Росії і її сусідів, про взаємини їх між собою та загальну європейську політику. У цей бюлетень можна буде вміщати оригінальні статті і твори табірних сил. Передбачається випуск таких бюлетенів хоч по одному на кожен барак, а

грошову підтримку на випуск надавати з таборових сум. Кожен, хто може й хоче піти на зустріч цій думці і принести в цьому ту чи іншу користь козацтву і старшинству – пропоную зголоситися в найкоротший термін у начальника культурно-освітнього відділу Острове́рха-Оси́ка Михайла» [9, арк. 22].

І невдовзі культурно-освітній відділ І-ї Кулеметної дивізії прозвітував, що готовий заснувати школи грамоти для 3-х категорій військових, курси українознавства для 2-х категорій, бібліотеку-читальню тощо. Окремо, з гордістю підкреслювалося, що 17 грудня 1920 р. при дивізії засноване Товариство «Просвіта», яке дуже тісно співпрацює з культурно-освітнім відділом, і обидві організації доповнюють функції одна одної й національно-освітню роботу проводять спільно. Зазначалося, що навіть є лекторські сили, однак бракує меблів для навчальних класів, бракує дошки, освітлення, букварів для школи-грамоти, видань Товариства «Вернигора» або «Батьківщини» і Головної культурно-освітньої управи. Що ж стосується видання часопису, то є відповідні літературно-публіцистичні сили, налагоджений редакційний апарат і вихід першого числа (номеру видання часопису) вже призначений на 1 січня 1921 р. Однак лишається не розв'язаною велика потреба в коштах [10, арк. 73].

Привертає увагу особливий Протокол засідання колегії культурно-освітнього відділу І-ї Запорізької Стрілецької дивізії 26 грудня 1920 р. Серед активістів й організаторів засідання був і Лазаренко. Усі присутні ухвалили: реєструвати неграмотних і малограмотних козаків; призначити сотенних інструкторів за погодженням зі Штабом Дивізії; відкрити школу грамоти й підшукати відповідне для неї приміщення.

Зі змісту складеного кошторису необхідних видатків, розробленого цим відділом І-ї Кулеметної дивізії 4 січня 1921 р. в Пікуленцях, випливає, що на організацію його роботи, а зокрема, на закупівлю меблів, книжок, облаштування театру, музичних секцій, спортивних майданчиків та придбання спортивних знарядь, на друк часопису, газет, журналів, освітлення класів та інші потреби необхідно було дістати 67300 марок [11, арк. 50].

Однак достеменної інформації чи віднайшли кошти на всі культурно-просвітницькі потреби табору немає.

Попри це, 31 грудня 1920 р. з табору в Пікуленцях Командуючий 1-ю Запорізькою дивізією направив «Черговий доклад №1» [12, арк. 56] на ім'я начальника культурно-освітньої управи Головного управління Генштабу. У доповіді повно описувалися усі заходи, що ця управа вже встигла організувати і чого зуміла досягти.

У розділі «Внутрішня організація відділу» ми натрапляємо на знайомі прізвища віленців. Виявляється, що лише три особи: начальник відділу І-ї Запорізької дивізії Михайло Островерха-Осика, його перший помічник віленець поручик Назар Лазаренко та другий помічник віленець хорунжий Микола Калинець взяли за організацію просвітницької роботи. На допомогу їм призначили діловода Семена Корнієнка.

Згодом організатори відділу звітували, що під їхнім керівництвом вже запрацювали секції: *«науково-шкільна, театральна, редакційна, спортивна й господарча»* [13, арк. 56].

Із розділу *«Праця відділу до цього часу з моменту мешкання в таборі»* (підрозділ науково-шкільна секція) дізнаємося, що *«Для козаків дивізії улаштовано курси українознавства з 15 грудня 1920 р. Читаються лекції по історії і географії України. Щотижня по українознавству відбувається 5 лекцій: дві з географії і три з історії. Тривалість лекцій – 1 година. За відсутності аудиторії лекції читаються в спальних бараках де мешкають козаки. Лекторів нараховується 12. Фактично читають лекції 10 осіб»*.

Зокрема, хорунжий М. Калинець щотижня читав по дві лекції з «Географії України», а поручик Н. Лазаренко дістав статус «запасового лектора» з «Історії України» [14, арк. 56 зв.].

У розділі *«Редакційна секція»* згаданої доповіді вказано, що в таборі виходить друком літературно-науковий тижневик Війська Запорізького «Запорожець». Зміст журналу становили розділи: літературний, військово-науковий, інформаційний, гумористичний. Крім того було заплановано

видрукувати нариси з історії Запорізького кошу УНР за спогадами старших запорожців дивізії. Журнал мав бути ілюстрований оригінальними фото й малюнками, адже *«при редакції журналу влаштували «фотографію» і художній відділ»* [15]. Метою ж редакційного відділу журналу *«є фіксація й публікування в художніх рисах моментів сучасного життя»*. Перший номер «Запорожця» повинен вийти протягом кількох днів і редакція планувала його надіслати начальнику культурно-освітньої управи Головного управління Генштабу УНР.

У наступному розділі доповіді молодих активістів під назвою *«Бібліотечна секція»* зазначалося, що *«шляхом надзвичайних зусиль вдалося облаштувати постійну читальню, котра може вмістити 50-60 осіб одночасно й обслуговує читачів по кілька годин щоденно. В читальні розповсюджуються газети «Рідний край», «Вперед», а також польська й німецька преса. Також зусиллями цього відділу влаштовано бібліотеку яка налічує 236 томів»* [16, арк. 57].

У розділі *«Спортивна секція»* звітували, що періодично організовують ігри у футбол, а в розділ *«Господарча секція»* вмістили своєрідний фінансовий звіт. Тож ми дізнаємося, що кошти культурно-освітнього відділу склалися із надходжень від Штабу Дивізії (1000 марок) і добровільних внесків (6000 марок.), які на момент звітування були повністю витрачені на потреби відділу.

Водночас в Пікуленцях силами культурно-освітнього відділу було організовано навіть театральну секцію, а саме – утворено *«дивізійну трупу і хор, влаштовано 2 вистави «Мартин Боруля» і «Батраки»»* [17, арк. 57].

Отже, вищевикладена діяльність культурно-освітнього відділу табору в Пікуленцях відтворює досить повну картину духовного життя інтернованого війська і цілком заслуговує схвальної оцінки нащадків.

Окремої уваги потребує й висновок із згаданої «чергової доповіді».

Організатори відділу на майбутнє ставили за мету:

1) Облаштувати школу грамоти, адже неграмотних козаків налічувалося 250 душ. Вони зазначали, що все для цього фактично було: і лектори, і

підручники. Бракувало лише приміщення, проте й цю перешкоду хотіли здолати за рахунок читальні. По факту не вистачало лише письмових столів і лавок та дошки для класу. На всі потреби просили 7.500 марок.

2) Планували організувати курси іноземних мов (німецької й французької писемності) і навіть знайшли 2-х лекторів. Однак вказували, що вкрай потрібен лектор з англійської мови й підручники та кошти на оплату роботи лектора.

3) Підкреслювали, що невідкладно потрібен лектор для читання курсу українознавства старшинам.

4) Окремо засновники відділу зазначали, що слід виділити кошти на оплату лекторам, які читали курси українознавства козакам. Організатори відділу розраховували одержати кошти на придбання книжок і часописів та додавали окремий кошторис на січень [18, арк. 57 зв].

Цю досить детальну доповідь-звіт підписали Очільник I-ї Запорізької дивізії, начальник культурно-освітнього відділу М. Острове́рха-Осика та діловод С. Корнієнко. Змістовний документ дає підстави вважати, що троє відповідальних за організацію роботи культурно-просвітницького відділу в I-й Запорізькій дивізії (М. Острове́рха-Осика, Н. Лазаренко, М. Калинець) робили свою справу цілком відповідально й сумлінно.

Якщо порівняти рівень організації культурно-освітнього відділу в Пікуленцях з підходом до цієї справи в інших таборах інтернованих, на підставі змісту звітів (доповідей), які надси́лалися у Ченстохов начальнику культурно-освітнього відділу Генштабу, – то впливає, що у таборі в *м. Олександрові* такий відділ взагалі не приступив до роботи вчасно. Про це свідчить короткий лист голови культурно-освітньої ради табору м. Олександрова [19, арк. 58]. Інтерновані були розквартировані в таборі у перших числах грудня 1920 р. [20, арк. 63], а розселення супроводжувалося карантинном. Саме цим інтерновані там українські вояки пояснювали гальмування справи, однак для справедливості варто уточнити, що карантин насправді стосувався лише однієї частини табору [21, арк. 58]. І вже на початок січня 1921 р. освітню справу налагодять.

Окремої уваги заслуговує документ з тривожним змістом під назвою *«Допана Міністра преси і пропаганди»*, оскільки описані в ньому умови проживання інтернованих були жахливими, а події у часі збігалися з розбудовою культурно-освітніх відділів у кожному з таборів.

Інспектував табір 25 березня 1921 р. сам М. Капустянський, фахову діяльність якого було попередньо висвітлено. Постать інспектора можна встановити лише завдяки його підпису. Огляд табору він виклав досить розлого, що дає змогу скласти об'єктивне уявлення про ситуацію, в якій опинилося українське військо, побачити умови його життя без прикрас. Ця інформація підкреслює значущість героїчних зусиль організаторів культурно-освітніх відділів, які підтримували бойовий дух українського війська всупереч складним умовам його існування.

Подаємо мовою оригіналу

*«Табір інтернованих українських вояків у с. Пікуленцях знаходиться в кількох кілометрах від м. Перемишль, називається офіційно **табір полонених**. Інтерновані козаки і старшини живуть у мурованих, досить часто вогких, довгих, з вікнами вгорі, стінах. Для старшин призначено одне з таких помешкань, але воно нічим не відрізняється від козацьких. Нема ліжок, або окремих тапчанів, а влаштовані нари на 2 поверхи на котрих сплять покотом. Сінників не вистачає, вони набиті стружками, котрі швидко збиваються. Ковдр, подушок, постільної білизни нема зовсім; в помешканнях тісно, вогко й холодно, бо страшенний брак дров. Польська адміністрація табору видає дрова в дуже обмеженій кількості. Страшенна сила паразитів вошей. Всіх бараків 49, але в кількох з них не живуть».*

Далі в документі є «відомість» [інформація, – уточнення авт.] на українців цього табору, складена 21 січня 1921 р.

У розділі *«Харчування»* зазначено, що *«їжа дуже погана, зовсім не видають цукру або сахарину, цигарок. З м'ясної їжі здебільшого конина поганої якості, а білого хліба не видають навіть на Різдво. Здебільшого хліб з*

домішками кукурудзи, гороху й поганої якості. Годують не регулярно і в малій кількості».

Із розділу «Одяг» дізнаємося, що *«в найгіршому стані знаходиться білизна та взуття. Верхній одяг майже у всіх є. В кожному разі він був і треба сказати, що лише через брак грошей та бажання їсти був проданий».* Як бачимо польське населення добре скористалося з того, що поруч, в безвиході, голодні українські вояки, які за безцінь продавали останню сорочку.

У розділі «Санітарний стан» чітко вказано, що він *«надто поганий. Перш за все окрім браку білизни, нема пральні, достатньої кількості колодязів...є тісна на 10-15 осіб дезінфікаційна камера».*

У розділі «Ставлення польської адміністрації» підкреслювалося погіршення ставлення польської адміністрації до запорожців. Була зміцнена варта як в середині табору, так і зовні. *«Мала місце видача перепусток на волю і була обмежена свобода інтернованих. Були випадки коли польські жовніри дозволяли собі бити старшин і козаків».*

У частині «Розклад» [в сенсі «моральний розклад», – уточнення авт.], інспектор зазначав, що *«розкладу і деморалізації у великій кількості не спостерігається бо на мою думку угар відступу та надрозпуки вже пройшов. Але трапляються випадки що окремі військові під впливом страшних чуток втікають з табору здебільшого до Чехії, бо там по чуткам українська армія, де-хто збирається до Німеччини, де-хто до Румунії».*

З погляду інспектора, *«перебування війська запорожців у Пікуленцях необхідно використати для проведення анти програшної агітації»* [22, арк. 70 зв.]. Слід уточнити, що в стані полонених перебувала саме Іа Запорізька стрілецька дивізія.

Лунали заклики, щоб Український Уряд перевів полонених українців, ув'язнених у більшовицьких таборах, до інтернованих.

Зміст низки подальших документів свідчить, що з часом військо пало духом. Старшини вчасно не усвідомили роль просвітницьких заходів для осіб, які перебували фактично в стані полонених, у повній ізоляції від

навколишнього світу та не одержували вкрай потрібної інформації. Частині вояків дійсно не вистачало патріотичного запалу, щоб вистояти й не зневіритися в собі.

Як наслідок, по 6-й Стрілецькій дивізії, яка була розміщена в **Олександрові**, вийшов наказ за № 5 від 17 січня 1921 р., за підписом командира дивізії Безручка [23, арк. 59]. У ньому прямо вказано на бездіяльність старшин і козаків, які *«немов не вважають себе членами української громади!»* У наказі чітко й детально визначалися обов'язки старшин і командирів бригад, які мали організувати лекції з українознавства, утворити культурно-освітні відділи тощо. Поіменно були названі старшини, які мали чітко організувати просвітницьку роботу в таборі. Фактично цей наказ можна вважати ретельним планом дій, на які так і не спромоглася старшина табору в Олександрові. Проте, чи можна вважати його виконаним?

З подальших документів, а саме з протоколу засідання (від 12 січня 1921 р.) голів секцій і гуртків табору в Олександрові, випливає, що просвітницьку роботу таки було розпочато [24, арк. 60].

Згодом, в Олександрові все налагодилося й навіть, більше того, інтерновані цього табору придумали спосіб спільного виживання в скрутних умовах. Цим способом стало облаштування відповідного кооперативу. Ідеї запровадження кооперації приділимо окрему увагу.

Відтак, 12 січня 1921 р. вже відбулося 3-є засідання «голів секцій і гуртків, існуючих в таборі в Олександрові». На засіданні були присутні голова таборового кооперативу хорунжий Липовецький, представник співочої секції хорунжий Гончарів, голова драматичного товариства імені Садовського сотник Редька, тимчасовий голова секції лекторів і вчителів хорунжий Семенів, представник гімнастичного товариства «Січ» сотник Л. Головка, представник таборової преси сотник Гладкий, начальник культурно-освітнього відділу віленець останнього полтавського випуску – сотник Кравченко [25, арк. 60]. У більшості полтавських випускників Віленського училища була педагогічна освіта. Тож військовий вишкіл і витримка, вкупі з широкою освіченістю,

спрямували їхні сили на роботу в царині культурно-освітніх відділів. Таким чином, віленці контактували між собою під час розбудови цих відділів, а як відомо з вищенаведеної інформації, без відповідної підготовки у ці відділи не потрапляли.

Третє засідання голів різних відділів і секцій інтернованих в Олександрові відвідали особливі гості – представник американського християнського союзу молоді, а також представник англійської місії допомоги інтернованим доктор Скачківська-Сушко. Головував на засіданні сотник Гладкий. Під час засідання ретельно вели протокол, зі змісту якого відомо, що інтерновані на майбутнє чітко планували розширити секції, ретельніше спланувати їхню роботу, покращити матеріальне становище секцій і, зрештою зорганізувати раду культурно-просвітницького напрямку. З часом, значну увагу вони хотли приділити друку часопису «Нове життя». Збори констатували, що є недоліки в роботі окремих секцій культурно-освітнього відділу, пов'язані зі складними умовами діяльності й відсутністю єдиного координуючого центру. Отже, усі хто зібралися, прагнули організувати відповідну раду. Ідея утворити єдиний координуючий центр дійсно була прогресивною і на часі.

Показовою є промова голови ради засідання, який, заслухавши голів гуртків та секцій, вказав на недостатній рівень роботи й висловився з цього приводу: ***«Ми є військо, хоч зараз і в неволі. У майбутньому не можемо зректися збройної боротьби з ворогом і зараз праця мусть проводитися в рамках військових. Тож примінюємося до розпоряджень вищих установ культурно-освітніх в Армії і виконуємо їх....Не відмовляючись від наших мрій на майбутнє, за першу ціль поставити собі і піднести до належної висоти культуру і освіту табору!»*** [26, арк. 60 зв.].

Голова назвав раду лише дорадчим органом культурно-освітнього відділу і закликав усі секції, не зволікаючи, приступити до роботи в таборі. Було ухвалено рішення, що до складу ради ввійдуть представники кожної із секцій.

Не можна залишити позаувагою цікаві міркування членів культурно-освітнього відділу табору в Олександрові стосовно організації та мети

діяльності табірному кооперативу. Пролунала думка, щоб кооператив відраховував певну суму коштів на організацію культурно-освітніх заходів. Зійшлися на тому, що кооператив надаватиме 10000 марок, однак остаточно рішення про суму коштів прийматимуть збори кооперативу. «Драматичне товариство» зобов'язувалося надавати 20% коштів в скарбницю товариства, «співоча секція» дала згоду фінансові питання розв'язувати самій раді. Зрештою, присутні на зборах постановили, що для всіх секцій буде корисно мати спільну скарбницю, оскільки складні умови існування не дають змоги «вижити» кожній секції окремо [27, арк. 60].

Цікавість викликає протокол засідання кооперативу 1920 р. Кооператив створювався з метою відкрити майстерні кравців для пошиття одягу інтернованим, читальні, школи столярів, власну пекарню. Як бачимо, плани були досить широкі, а підхід дійсно господарський. Надалі в документах виписаний ретельний список речей, потрібних для організації названих вище справ. Організатори кооперативу поставили за мету дістати перепустку для поїздки до Польщі з метою закупівлі потрібних товарів для роботи кооперативу. Протокол підписав голова правління кооперативу хорунжий І. Липовецький. Сотник Гладкий виступив почесним членом цього кооперативу. Оскільки віленці, котрі перебували в таборах інтернованих поповнили лави саме культурно-освітніх товариств, то є підстави вважати, що освічені й добре організовані юнаки успішно ладнали справу.

Суттєві витрати кооперативу зафіксували таким чином: 1) витрати на лотерею – 4000 марок; 2) витрати хворим бійцям в день Різдва – 1500 марок; 3) витрати на підтримку інвалідів – 750 марок.

Організатори влаштували безкоштовну лотерею, великі концерти в приміщеннях 3-ї Залізної дивізії [28, арк. 62 зв.]. За згадками очевидців *«лотерея, концерт і вечір носили людний і урочистий характер. Оселя була задекорована і в ній забувалось те, що ти в неволі і твоя одірваність від Вітчизни, і твоя самотність»* [29, арк. 62 зв.].

Члени кооперативу закупили для хворих молока й хліба, інвалідів пригощали хлібом з ковбасою. Попри перші успіхи інтерновані визнали, що є неабияка потреба в «кооперативних курсах», тобто в навчанні справі кооперації. Такі курси успішно запрацювали і навчали там слухачів: кооперації, статистиці, бухгалтерській справі, політичній економії. Лекції на курсах читали з 21 до 24 години і переривали навчання лише у випадку оголошеного карантину, а це час від часу в війську траплялося. Попри те, що військовим бракувало книжок, дошки для записів, іншого приладдя для навчання, були бажання і невичерпна енергія вчитися.

У документі окремо значився звіт співочої секції, облаштованої для розваг та *«поширення українських національних пісень для себе і поза межами табору, маючи на увазі, що українська пісня займе не останню роль в боротьбі за незалежність Краю»* [30, арк. 62 зв.]. Ініціативна група згуртувала з цією метою 76 співаків, утворивши *«міцну співочу секцію»*. Особлива увага засновниками секції приділялася історичній пісні. Утворена театральна секція імені М. Садовського зіткнулася з проблемою відсутності інвентарю для театру, проте вдалі спектаклі нівелювали цей недолік [31, арк. 63].

Спортивна секція під головуванням віленця Л. Головка була облаштована під гаслом: «В здоровому тілі – здоровий дух!». 10 січня 1921 р. провели перше установче засідання спортивної секції, розробили статут та план заходів. Близько 70 осіб виявили бажання займатися класичною, сокільською, військовою гімнастикою та легкою атлетикою. Леонід Головка самостійно розробив комплекс спортивних вправ для бажаючих підтримувати гарну фізичну форму. Крім того, подбав про спортивне приладдя. Зокрема, зміг забезпечити членів спортивної секції з сокільської гімнастики бруссями, напівчеревиками та ін. Роздобув для заняття з фехтування рукавиці, каски, інвентар, нагрудники, а для легкої атлетики – диски та багато інших корисних речей. Л. Головка завжди головував під час підсумкових засідань спортивної секції і ретельно складав перспективні плани її розвитку [32, арк. 63–64].

Усвідомлюючи факти, що свідчать про недостатню відданість просвітницькій ідеї окремих старшин таборів, враховуючи вкрай скрутне матеріальне становище інтернованих бійців, ізоляцію від суспільства, наявність сотень неграмотних козаків, бойовий дух яких повсякчас потребував підтримки, – діяльність Островерхого-Осики й Кравченка, як очільників культурно-освітніх відділів та їхніх помічників Лазаренка, Калинця, Головка не можна недооцінювати. Вони спромоглися організувати справу патріотичного виховання бійців табору, адже хлопці в минулому були запалені девізом: **«Один у полі і той воїн!»**.

Активним учасником національно-визвольних змагань був також інший випускник Віленської військової школи в Полтаві, поручик Микола Микитович Марченко. Він, як і згадані вище віленці, також долучився до розбудови культурно-освітньої справи інтернованих.

Українець М. Марченко, народився 1 грудня 1894 р. в селі (поселенні) Баба Сосновицького повіту на Чернігівщині, православний та одружений. «Віленську юнацьку школу» він закінчив 1 лютого 1916 р. в Полтаві. Окремо продовжив навчання на кулеметних курсах в старшинській школі. Крім військової, одержав і педагогічну освіту, закінчивши Велико-Сорочинську учительську семінарію 17 березня 1916 р. Його освіта відіграла ключову роль у самовизначенні Миколи в українському інтернованому війську [33, арк. 58].

Станом на 23 вересня 1920 р. Миколу як хорунжого, підвищили в поручики зі старшинством наказом за № 12. У загальному, досить значному списку, під назвою *«Абетка осіб що одержали підвищення»*, він значиться під № 147 [34, арк. 69]. Фактично йому зарахували вислугу в російській армії. Можна вважати, що нарешті військове навчання у Віленській військовій школі в Полтаві дало не лише знання, а й було враховане керівництвом та вплинуло на підвищення по службі.

З іменного списку старшин 41-го пішого стрілецького куреня нам відомо що Микола служив саме там у чині поручика.

Подаємо наказ мовою оригіналу

«Наказ

по 41 стрілецькому куреню 14-ї Подільської стрілецької бригади № 1 від 9 липня 1921 року. т. Петроків

«По частині муштровій»

«При цьому оголошую № 1 наказ по 5-й пішій стрілецькій дивізії №. 0105 від 8 липня 1921 р.

Згідно наказу по 5-й пішій стрілецькій дивізії від 10 травня за № 5 із частин I та II бригад, розташованих в м. Петрокові наказую утворити із частин I бригади 40-й стрілецький курінь, а з частин 2-ї бригади – 41-й стрілецький курінь згідно штатів затверджених Головним Отаманом 25 лютого 1920 року.

Оригінал підписав тимчасово керуючий дивізією, полковник Пузінський»

«Параграф 3

Старшин і урядовців бувшої 2-ї бригади 5 пішої стрілецької дивізії згідно нижчезазначеного списку зарахувати в реєстр старшин куреня і в стан присутніх з цього числа, а на грошове задоволення згідно атестатів попереднього постачання».

Отже, Микола Марченко був вписаний у список старшин і навпроти його прізвища вказано, що він поручик, тимчасово виконуючий обов'язки командира кулеметної сотні «Максима» і командир I-ї роти. В українському війську Микола Марченко виконував обов'язки і курінного інструктора 41-го стрілецького куреня [35, арк. 33]. Восени 1921 р. козаків (рядових) табору зобов'язували підвищувати інтелектуальний рівень, розширювати світогляд, опановувати грамоту, натомість, старшин, – стежити за дотриманням рядовим козацтвом наказів [36, арк. 33].

Коли ми читаємо про особовий склад 41-го стрілецького куреня 14-ї Подільської бригади у графі «Призначення на посади», то знаходимо запис в особовому переліку «Кулеметної сотні Максима на двоколках». У цьому записі Микола Марченко вписаний як поручик і командир сотні [37, арк. 129]. По штату він був один. У часи, коли окремі українські військові під різними

приводами полишали табір, Микола залишався в ньому. Тож і кулеметні курси визначили його участь в боротьбі за українську державність, і освіта вчителя. Адже, з часом командування довірить йому важливу ідейну справу, очолити культурно-освітній відділ табору. Він долучиться до діяльності вже відомих нам віленців по табору в Пікуленцях.

Згідно з рапортом сотника Загорайка, для командира 14-ї стрілецької бригади було складено реєстр старшин – кандидатів на інструкторів по культурно-освітній справі. У додатку до документу є підпис і сотника Бондаренка. Фактично документ являє собою зведену таблицю, в якій зазначалися ранг, прізвище та ім'я, посада на яку пропонувало кандидатуру керівництво. Так ми дізнаємось, що М. Марченка бажали призначити «керівником культурно-освітньої справи куреня». Він випробував себе в різних видах діяльності і жодного зауваження йому не було. Віленський вишкіл справив гарну послугу [38, арк. 25].

Полишав табір Микола лише раз і, відповідно до поданого рапорту, жодних зауважень чи нарікань йому з боку командування не було, він вчасно повернувся, самовільно зі служби не відлучався. Ми дізнаємося, що Наказом № 11 від 31 липня 1921 р. по табору Петроків *«Товариша вик. обов. командира кулеметної сотні поручника Марченко, від'їхавшого в 10 добовий відпуск до м. Борщів (Галичина) рахувати в стані коротко-термінової відпустки з 30 липня. Підстава. Рапорт Марченко»* [39, арк. 9].

Наказом №13 від 9 серпня 1921 р. *«По частині муштровій». «Поручникові Марченко вернутись до виконання обов'язків. Поручника повернувшого з відпустки зарахувати в стан присутніх. Підстава. Рапорт Марченка № 2 від 9.08.1921 р.»* [40, арк. 9].

Привертає увагу витяг з низки наказів від 10 вересня 1921 р. *«Про підвищення старшин козаків армії УНР»*. Витяг з наказу, підписаного полковником Пузіцьким, був оприлюднений за підписом сотника Бондаренка. Серед багатьох прізвищ, є і прізвище поручика М. Марченка, якого планували підвищити до сотника, адже в окремій графі, навпроти його прізвища

зазначалося, що право на підвищення зі старшинством він одержав 4 серпня 1919 р. згідно з наказом № 77 по підстаршинах. Також, згідно з цим документом, Микола вже обіймав посаду курінного інструктора. З третього параграфу цього ж наказу ми дізнаємося про *«список старшин, призначених керувати культурно-освітнім відділом на підставі наказу по бригаді від 19 квітня 1921 року»*. Отже, М. Марченку як курінному інструктору довірили й культурно-освітній відділ.

Оскільки в ті часи табір не обійшла проблема дезертирства, то слід зауважити, що українській старшині, на відміну від рядового козацтва, було менш притаманне це явище [41]. У цьому контексті ще раз згадаємо оцінки ситуації в таборах інтернованих, зроблені М. Капустянським і В. Федорком та іншими інспекторами й керівним складом збройних сил. Керівництво усвідомлювало роль культурно-освітніх заходів, адже чуткам, пліткам та радянським «інформаторам» потрібно було протиставити сильну ідею і сильне духом військо. Попри складність ситуації учасники культурно-освітніх відділів чесно й сумлінно виконували свої обов'язки, не піддаючись ані радянській пропаганді, ані паніці. Зокрема, надзвичайно вагомою проблемою, яку вони взялися долати, вважалася неграмотність козаків (рядових), адже, не вміючи читати й самостійно робити висновки про прочитане, вони увесь час ставали об'єктом підривної роботи з боку як більшовиків, білогвардійців, так і французьких, і німецьких шпигунських організацій. Отже, з приводу питань освіти, моралі, патріотичного виховання були оголошені загальні збори старшин дивізії, які проливають світло й на долю М. Марченка, вже як активного учасника культурно-освітнього відділу.

Подаємо уривок документу мовою оригіналу

«Всі культурно-освітні робітники котрі проводять свою роботу по секціям: шкільній, бібліотечній, театральній, спортивній, підлягають начальнику К.О. [культурно-освітнього, – уточнення авт.] відділу дивізії і тільки разом з ним вирішуються всі питання щодо культурної праці в куренях,

без його відділу назавжди заборонені всі стосунки, зносини і від'їзди за межі табору.

В таборі заснована школа грамоти куди наказую всіх неграмотних козаків обов'язково висилати до неї. Командирам куренів стежити за тим, аби неграмотні козаки надсилались до школи своєчасно згідно розкладу навчань, а саме з 14 до 19 години. Всіх учнів звільнити від нарядів муштрових навчань в години призначені для навчання в школі. Списки неграмотних надіслати до Штабу бригади 13.IX б.р. [вересня (будучного), дослівно теперішнього 1921 року, – уточнення авт.].

Щоденно в аудиторії університету для козаків викладаються лекції з 11 до 12 години. Наказую командирам стежити за тим, аби козаки підлеглих їм частин надсилались до аудиторії університету.

За невиконання наказу відповідальність паде на командирів частин.

Розклад лекцій:

Понеділок – Громадська мораль

Вівторок – Історія України

Середа – Історичний відділ

Четвер – Географія

П'ятниця – Національно-громадські науки

Субота – Історія

При культурно-освітнім відділі дивізії, заснована школа яка міститься в бараці № 58 відчинена щоденно.

Зважаючи на стан інтернованих усі активні культурно-освітні працівники звільняються від несення всякої служби, адже вони прикладають максимум сил для підняття національного розвитку вояків і частин громадян на котрих покладається велика надія по відбудові Самостійної Держави У.Н.Р. Керівникам культурно-освітнього відділу докласти всіх старань аби зацікавити всіх неграмотних козаків вченням грамоти та слухання лекцій, які тут за дротами при моральних умовах все ж таки дадуть їм можливість отримати і національну свідомість»

Підписав т.в.о. командира полковник Пузіцький.

Підстава: Наказ по Дивізії № 40 від 10 вересня 1921 р.

В.о. командира куреня, сотник Бондаренко» [42, арк. 12-14].

Для молодших старшин 14-ї Стрілецької бригади відповідно була розроблена програма навчання, затверджена керівництвом. Отже, з 12 по 19 вересня 1921 р. відбувалося інтенсивне навчання українських старшин, розписане погодинно й затверджене полковником Юркевичем. Зокрема, вони вивчали *«ройове навчання (змикання і розмикання ройової чоти), польовий статут, обов'язки чотових, обов'язки в бою, зміни напрямку лави, польовий, муштровий та стрілецький статуту, гімнастичні вправи, фортифікацію, дисциплінарні вимоги тощо»* [43, арк. 128].

З часом, ситуація з організацією освітнього процесу вийшла для М. Марченка на новий рівень коли по 5-й стрілецькій Херсонській дивізії оприлюднили витяг з наказу від 1 травня 1922 р. за № 43.

На підставі цього документу в таборі були організовані курси для адміністративних старшин. Для тих, хто навчався на курсах керівництво організувало іспити. Тож, як зазначалося в Наказі *«З 13-го травня на курсах Адміністративних Старшин почати іспити по програмах складених начальником школи і мною затвердженим. Головою іспитової комісії призначаю полковника Цвіньова та членів полковника Алексіна, полковника Степаненка, полковника Бурдун-Рикова, Генштабу підполковника Чабанівського і адмін. сотника Ястрембського. До складу комісії прилучаються сотники Єгунів і Марченко на час іспитів письмових – арифметики і українознавства. Підпис поставив Начальник інспекційного відділу»*.

Отже, Миколу Марченка включили до складу екзаменаційної комісії з українознавства, що стало визнанням його внеску в розбудову освітньої справи табору [44, арк. 121].

Зазначимо, що згідно згаданого наказу № 082 склали списки старшин, які мали право на підвищення зі старшинством. У таких списках знаходимо і

віленця М. Марченка, його підвищили до сотника, і він сумлінно продовжив роботу керівника культурно-освітнього відділу по 41-у пішому стрілецькому куреню [45].

На підставі наказу по бригаді № 39 параграф 5 від 10.09 1921 р. курінного інструктора Марченка зобов'язали в культурно-освітньому відділі заснувати бібліотеку.

Зміст наступного наказу показує нам не лише буденне життя війська, а й відведені у тому житті нові обов'язки для М. Марченка. Повага до нього з боку рядових членів війська й довіра з боку керівництва простежується в найменших дрібницях. Так, відповідальних на різні посади обирали зазвичай чисельними зборами й таємним голосуванням. Цього разу Миколі висловили довіру значна кількість його товаришів по службі.

Подаємо документ мовою оригіналу

«Наказ

41 пішому стрілецькому куреню

Пішої стрілецької Бригади

№ 23

Від 15 вересня 1921 р.

т. Стрілково

Вартовий по куреню

Поручник Лоянич

По частині муштровій

Параграф 1

При цьому оголошую параграф 2 і частину параграфу 5 наказу по 14 пішій стрілецькій бригаді від 13 вересня 1921 року № 41 для відома

[параграф 2 стосувався висилання інтернованих на таборі роботи, – уточнення авт.]

Параграф 5 (Подаємо дослівно)

Оголошую результати виборів Розпорядчого Комітету старшинської кухні дорученої мені дивізії, а також господаря і його помічника. Більшістю

голосів таємним голосуванням обраний головою розпорядчого комітету сотник Глуздовський (93 голоси).

Членами розпорядчого комітету – сотник Марченко (91 голос)

.... Козак (84 голоси)

Запасними членами – сотник Будченко (74)

Господарем старшинської кухні хорунжий Усенко (139)

Помічник господаря Тихтін (65)

Підстава: Наказ по Дивізії № 39 і Рапорт голови Загального зібрання полковника Юркевича. (Оригінал підписав в.о. командира Дивізії полковник Пузіцький, Оригінал підписав Командир Бригади полковник Юркевич» [46, арк. 15].

Як бачимо, довіра до М. Марченка була досить значною. Його порядність не підлягає сумніву. Ще одним досить яскравим прикладом бездоганної репутації М. Марченка стало обрання його до складу Суду Честі для молодших старшин.

Згідно із наказом за №36 від 1 жовтня 1921 р. по табору Стрілково в параграфі 2 вказано (*цитуюмо дослівно*), що «членами суду честі для молодших старшин дивізії таємним голосуванням, більшістю голосів обрані підполковники: Абаза – 28 голосів і Красовський – 26 голосів. Сотники: Зеленківський – 29 голосів, Марченко – 26 голосів і Стариків – 25 голосів. Головою суду честі призначити підполковника Абазу. Підстава: Наказ по Дивізії № 49 параграф 2».

Результати голосування характеризують М. Марченка дійсно як взірцевого військового й порядну людину! [47, арк. 21 зв., 22].

Станом на літо 1921 р. майнове забезпечення інтернованих військ невпинно погіршувалося. Вдалося віднайти «Арматурний список» на старшин і урядовців 41-го Стрілецького куреня 14-ї Подільської бригади. Складений 12 липня 1921 р. у т. Петроків, тобто на період коли інтернованих готували перевести до Стрілково. У графі «Власні речі» зазначено, що Микола Марченко має лише шинель і френч. У графі «Одержане від української команди»

вписано «*Марченко одержав штани, чоботи, сорочку*» [48, арк. 12]. Після переведення до Стрільково, де він і проявив себе найактивніше на ниві просвітницької роботи, він нічого додатково не одержував.

Насамкінець, описуючи долю сотника М. Марченка варто звернути увагу на один простий, однак значущий факт. Переглядаючи архівні матеріали, ми знайшли й зведені списки тих старшин, які в найскрутніші для інтернованого війська часи були з ним до кінця. «На лице», як зазначається в списках, були сотник Ю. Бондаренко і М. Марченко. Тож у лихі часи поневірянь Микола не полишив служби, не потрапив до списків дезертирів, не мав жодних зауважень по службі, сумлінно виконуючи різні доручення [49, арк. 26]. З метою повного усвідомлення рівня жебрацького існування інтернованих вояків, в умовах якого хлопці розгортали діяльність культурно-освітніх відділів, варто звернути увагу на пояснювальну записку полтавця, сотника 41-го стрілецького куреня Йосипа Могилата. Зі змісту записки зрозуміло, що старшини одержували одну буханку чорного хліба в день на кількох осіб, зазвичай на 3-4-х осіб, які мешкали в одному бараку [50, арк. 7/7 зв., 8].

Отже, протягом 1920-1924 років українські війська перебували у статусі інтернованих на теренах Польщі. Однак ми оперуємо лише фактичним матеріалом станом до 1923 року включно. Проаналізовані документи дають змогу усвідомити досить скрутне фінансове й моральне становище українського війська. За цих умов окремі випускники Віленського військового піхотного училища змогли не лише пристосуватися до життя, а й успішно розбудувати його духовне підґрунтя, заснувавши у найкрупніших таборах культурно-освітні пункти, які дали змогу українським воякам займатися спортом, читати, навчатися. Тож ні холод, ні голод, ні принизливий статус інтернованих не зламали бойового духу, та й не могло бути по-іншому, якщо на його сторожі стояли сумлінні люди з бездоганим вишколом.

Список використаних джерел:

1. Месняєв Г. Юнкера (Виленцы в Полтаве) / Г.В. Месняєв // «Поля неведомой земли», [б. м.]. 1962. – 227 с. [Режим доступу] // <http://www/xx13.ru/kadeti/armija>. – Заголовок з екрану.
2. Буравченков А.О. Офіцерський корпус російської армії в роки Першої світової війни / А.О. Буравченков. – К.: «Аквілон-Плюс», 2011. – 376 с.
3. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії УНР (1917 – 1921 рр.) / Ярослав Тинченко: [Режим доступу] : // <http://coollib.com/b/178326>. – Заголовок з екрану.
4. Науменко К.Є. Каліш, табір для інтернованих вояків Армії УНР // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 36.
5. Центральний державний архів вищих органів влади України (ЦДАВОВУ України) – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 20.
6. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 73/73 зв.
7. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 18.
8. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 19.
9. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 22.
10. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 73.
11. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 50.
12. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 56.
13. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 56.
14. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 56 зв.
15. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 56 зв.
16. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 57.
17. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 57.
18. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 57 зв.
19. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 58.
20. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 63.
21. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 58.
22. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 70 зв.
23. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 59.
24. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 60.
25. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 60.
26. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 60 зв.
27. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 60.
28. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 62 зв.
29. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 62 зв.
30. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 62 зв.
31. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 63-64.
32. ЦДАВОВУ України, – Ф. 1078, оп. 2, спр. 200, арк. 63-64.
33. ЦДАВО України. – Ф. 978, оп. 1, спр. 10, арк. 58.
34. ЦДАВО України. – Ф. 1075, оп. 1, спр. 94, арк. 69.

35. ЦДАВО України. – Ф. 978, оп. 1, спр. 2, арк. 33.
36. ЦДАВО України. – Ф. 978, оп. 1, спр. 2, арк. 33.
37. ЦДАВО України. – Ф. 1075, оп. 1, спр. 9, арк. 129.
38. ЦДАВО України. – Ф. 1075, оп. 1, спр. 10, арк. 25.
39. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 2, арк. 9.
40. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 2, арк. 9.
41. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 2, арк. 9.
42. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 2, арк. 12-14.
43. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 2, арк. 128.
44. ЦДАВО України. – Ф. 1078, оп. 2, спр. 168, арк. 121.
45. ЦДАВО України. – Ф. 978, оп. 1, спр. 2.
46. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 2, арк. 15.
47. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 4, арк. 21 зв., 22.
48. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 4, арк. 12.
49. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 4, арк. 26.
50. ЦДАВО України. – Ф. 1318, оп. 1, спр. 4, арк. 7/7 зв., 8.

References

1. Mesnyayev, N. (1962). Yunkera (Vilentsy v Poltave). “*Polya nevedomoy zemli*” [Fields of unknown land], [without the year and place of publication]. Retrieved from <http://www/xx13.ru/kadeti/armija> [in Russian]
2. Buravchenkov, A.O. (2011). *Ofiterskyi korpus rosiiskoi armii v roky Pershoi svitovoi viiny* [The officer corps of the Russian army during the First World War]. Kyiv: Akvilon-Plus [in Ukrainian]
3. Tynchenko, Ya. *Ofiterskyi korpus Armii UNR (1917 – 1921 rr.)* [The officer corps UNR Army (1917 – 1921 years.)]. Retrieved from <http://coollib.com/b/178326> [in Ukrainian]
4. Naumenko, K.Ye. (2007). Kalish, tabir dlia internovanykh voiakiv Armii UNR [Kalisz, camp for interned soldiers UNR Army]. In V.A. Smolii (Ed.) *Entsiklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv: Naukova dumka, vol. 4, 36. [in Ukrainian]
5. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy, fund 1078, description 2, case 200, p. 20 [in Ukrainian]
6. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 73/73 zv. [in Ukrainian]
7. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 18. [in Ukrainian]
8. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 19. [in Ukrainian]
9. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 22. [in Ukrainian]
10. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 73. [in Ukrainian]
11. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 50. [in Ukrainian]
12. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 56. [in Ukrainian]
13. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 56. [in Ukrainian]
14. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 56 zv. [in Ukrainian]
15. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 56 zv. [in Ukrainian]
16. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 57. [in Ukrainian]
17. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 57. [in Ukrainian]
18. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 57 zv. [in Ukrainian]

19. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 58. [in Ukrainian]
20. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 63. [in Ukrainian]
21. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 58. [in Ukrainian]
22. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 70 zv. [in Ukrainian]
23. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op.2, spr. 200, ark. 59. [in Ukrainian]
24. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 60. [in Ukrainian]
25. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 60. [in Ukrainian]
26. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 60 zv. [in Ukrainian]
27. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 60. [in Ukrainian]
28. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 62 zv. [in Ukrainian]
29. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 62 zv. [in Ukrainian]
30. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 62 zv. [in Ukrainian]
31. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 63-64. [in Ukrainian]
32. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 200, ark. 63-64. [in Ukrainian]
33. TsDAVO Ukrainy, f. 978, op. 1, spr. 10, ark. 58. [in Ukrainian]
34. TsDAVO Ukrainy, f. 1075, op. 1, spr. 94, ark. 69. [in Ukrainian]
35. TsDAVO Ukrainy, f. 978, op. 1, spr. 2, ark. 33. [in Ukrainian]
36. TsDAVO Ukrainy, f. 978, op. 1, spr. 2, ark. 33. [in Ukrainian]
37. TsDAVO Ukrainy, f. 1075, op. 1, spr. 9, ark. 129. [in Ukrainian]
38. TsDAVO Ukrainy, f. 1075, op. 1, spr. 10, ark. 25. [in Ukrainian]
39. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 2, ark. 9. [in Ukrainian]
40. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 2, ark. 9. [in Ukrainian]
41. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 2, ark. 9. [in Ukrainian]
42. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 2, ark. 12-14. [in Ukrainian]
43. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 2, ark. 128. [in Ukrainian]
44. TsDAVO Ukrainy, f. 1078, op. 2, spr. 168, ark. 121. [in Ukrainian]
45. TsDAVO Ukrainy, f. 978, op. 1, spr. 2. [in Ukrainian]
46. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 2, ark. 15. [in Ukrainian]
47. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 4, ark. 21 zv., 22. [in Ukrainian]
48. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 4, ark. [in Ukrainian]
49. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 4, ark. 26. [in Ukrainian]
50. TsDAVO Ukrainy, f. 1318, op. 1, spr. 4, ark. 7/7 zv., 8. [in Ukrainian]

Рецензент:

Кучер В.І., д.і.н., професор

Надійшла до редакції 13.03.2017 р.